

de Gouden Eeuw, waartoe het veilingwezen ons toegang verschaft. Dat is zeer belangrijk voor onze kennis van en kijk op de kunstwereld van die tijd. Maar anderzijds blijkt ook, dat — hoe omvangrijk en imponerend een door vele jaren heen opgebouwde *data-base* ook moge zijn — de personen die daarin figureren niet automatisch tot leven komen. Wat men ook achterhaalt over de filiaties, netwerken, beroepsgroep, kerkelijke denominatie, vermogenspositie, kring van getuigen bij huwelijk en dopen, afkomst, geboorteplaats, enzovoort, enzovoort... dit alles is welkom, maar brengt de honderden, nee duizenden genoemde personen niet tot leven. Zij krijgen voor de lezer daardoor geen vlees en bloed. Montias geeft dat aan het eind van zijn tekst (245) zelf ook toe: ‘These vignettes may illuminate the characters of the people to whom they allude, but they are too fragmentary and detached from the milieu in which they occurred to justify separate profiles.’ ‘Vignettes’ moet hier dan worden uitgelegd als ‘tekenend detail’ van een persoon, waarin wij een enkele maal een glimp van kijk op hem opvangen. In het hele boek zijn dat er enkele tientallen.

Enkele tientallen kleine incidenten tussen hoeveel personen die niet meer dan een naam blijven? Een kleine rekensom kan daarvan een idee geven. Het 27 bladzijden grote zaken- en namenregister bevat een kleine 2.500 vermeldingen. Circa 80% daarvan zijn persoonsnamen, dus ongeveer 2.000. Daarvan komen weer ongeveer 25% meer dan één keer voor. Heel wat zelfs meer dan vijf keer. Sommigen zelfs meer dan tien keer. Het is een mijns inziens voorzichtige schatting te zeggen, dat op iets meer dan tweehonderd bladzijden tekst met daarbij behorende noten zeker 4.000 keer een persoonsnaam voorkomt: een gemiddelde van ongeveer twintig per pagina met bijbehorende noten. Het zal duidelijk zijn dat iedere lezer, niet ‘nourri dans le Sérail’, daardoor verstikt zal worden. Montias’ *Art at auction* biedt een fantastisch stuk documentatie. Het hoort in geen enkele relevante bibliotheek, instituut of boekenbezit van onderzoekers op dit terrein te ontbreken. Het zal mede de naam van en de herinnering aan Michael Montias in ere houden. Maar het zal niet als leesboek voor geïnteresseerden in de schilderkunst van onze Gouden Eeuw door het leven gaan. Dat zal ook niet de bedoeling zijn geweest.

Ad van der Woude

I. van der Vlis, *Leven in armoede. Delftse bedeeden in de zeventiende eeuw* (Dissertatie Rotterdam 2001, Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw; Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2001, 474 blz., ISBN 90 351 2297 60).

Het NWO-project ‘Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw’ heeft twee baanbrekende boeken opgeleverd over armoede; Hilde van Wijngaardens studie over de bedeeden in Zwolle, en dit boek van Ingrid van der Vlis over de Delftse bedeeden. Beide boeken geven, dankzij unieke bronnen, een zeldzaam scherp zicht op het leven aan de onderkant van de samenleving tijdens de Gouden Eeuw. Verwacht hier geen schokkende theses of nieuwe theorie, maar gewoon een mooi gedetailleerd beeld van wie arm waren, hoe het was om arm te zijn en hoe de bedeeden omgingen met hun

afhankelijkheid van de goedgevigheid van hun medeburgers. Met name op dat laatste punt bieden de Delftse archieven uniek materiaal.

In een boek als dit komt het in de eerste plaats aan op de systematiek van de bewerking van de bronnen, juist omdat die in Delft rijk voorhanden zijn. De harde kern van het boek wordt gevormd door een steekproefpopulatie van alle bedeelden uit het jaar 1645, in totaal 864 huishoudens. Van deze huishoudens is, uit de 'ordinaris bedienboeken' van de Kamer van Charitate, de hele bedelingsgeschiedenis gereconstrueerd. De oudste gegevens dateren uit het begin van de zeventiende eeuw, de laatste uit de jaren-1690. Het boek bestrijkt dus wel degelijk de hele eeuw, maar door die steekproef is er een ijkpunt; telkens kan de situatie in 1645 heel precies gepeild worden.

Het eerste deel, getiteld 'Leven in de bedeling' geeft een beeld van de bedeelden en de zorg die zij konden ontvangen. Over dat laatste is Van der Vlis uitgesproken positief: 'zorg op maat' noemt ze het en ze bedoelt dat er een uitgebreid pakket aan voorzieningen bestond, waarvan armen in Delft gebruik konden maken. Veel armen kwamen tijdens hun leven geregeld terug bij de Kamer van Charitate; het levenscycluselement van de armoede komt uit de Delftse gegevens duidelijk naar voren. Interessant is ook dat het aandeel van immigranten bij de bedeelden lager lag dan voor de bevolking als geheel; het afschrikkingsbeleid had, met andere woorden, effect. Dat was wellicht mede het resultaat van een scherp toezicht. Tweemaal per jaar kwamen de regenten langs om de bedeelde huishoudens te inspecteren. Sommige bedeelden probeerden, zodra ze het zich konden permitteren, dat toezicht te ontlopen door de bedeling op te zeggen; dat werpt een wat ander licht op die eeuwige klacht over de werkende klasse die liever lui dan moe is.

In het tweede deel van het boek, 'Leven naast de bedeling', wordt trouwens duidelijk dat er van luiheid geen sprake kon zijn. Daarvoor waren de uitkeringen meestal veel te laag. De meeste bedeelden, vooral de mannen, hadden gewoon een beroep, of waren in ieder geval aan het werk. Opvallend vaak als soldaat en, minder verrassend misschien, opvallend vaak in de textielindustrie. Vrouwen werkten veelal in de dienstverlening. In de literatuur wordt vaak gesuggereerd dat kleine criminaliteit een alternatieve inkomstenbron vormde, maar de Delftse bedeelden passen niet in dat beeld; het waren, integendeel, brave burgers, die slechts zelden met justitie in aanraking kwamen. Het woord 'deugniet' wordt in de registers meestal gebruikt voor mannen die met de noorderzon vertrokken waren, vrouw en kinderen achterlatend ten laste van de gemeenschap. Veel bedeelden deden daarentegen met succes een beroep op hun sociale netwerken. Vooral familie en de kerk sprongen geregeld bij. De Kamer van Charitate maakte zo nu en dan zelfs afspraken met verwanten over de verdeling van de lasten. Dat bevestigt het beeld van een goed functionerend systeem met aandacht voor individuele gevallen.

Het derde deel van het boek, 'Leven met de bedeling', is wellicht het interessantste. Er komen namelijk twee onderwerpen aan de orde die men elders zelden vindt. Het eerste is de reactie van de armen zelf op hun afhankelijkheid van de onderstand. Het kwam in Delft geregeld voor dat bedeelden hun briefje inleverden. Gerrit Thomasz verklaarde in 1618 dat hij niet langer een uitkering wenste te ontvangen, omdat hij de twee tarwebroden en vier stuivers per week 'te luttel' vond. In 1632 kreeg de Kamer van Charitate zelfs met een grootschalige tegenwerking van de bedeelden te maken, toen talrijke ouders weigerden hun kinderen beschikbaar te stellen voor werk in een volmolen. Op uitnodiging van het

stadsbestuur en het weeshuis startte een Amsterdamse ondernemer in Delft een bedrijf waarin arme kinderen te werk gesteld zouden worden. Maar veel ouders weigerden pertinent medewerking, zelfs nadat hun uitkering was stopgezet. Op andere momenten waren de regenten trouwens niet zo hardvochtig. Integendeel, ze toonden vaak begrip voor de omstandigheden waarin paupergezinnen verkeerden. Ook met de burgerij moest onderhandeld worden. De Delftse armenzorg werd deels gefinancierd uit collectes en de bezittingen van de Kamer van Charitate, deels uit een speciale belasting, het Opperste Kleed. Iedere Delftenaar van een zekere welstand moest bij overlijden zijn of haar beste kledingstuk, of het equivalent in geld afstaan ten bate van de armen. Uiteraard claimden sommigen onvermogen, maar anderen zeiden dat ze al genoeg hadden gezorgd voor hun bejaarde ouders, bij voorbeeld, en zo de Kamer van Charitate veel geld hadden bespaard. Weer anderen daarentegen droegen geld af, zelfs als ze daartoe niet verplicht waren. En in 1673, toen de armoede de pan uitrees, waren de opbrengsten van de collectes veel hoger dan normaal. Uit alles blijkt dat de Delftenaren mededogen hadden met 'hun' armen.

Het boek van Van der Vlis is een *Fundgrube* voor gegevens over het leven van 'gewone mensen' in de zeventiende eeuw. Aan zo'n boek was behoefte. De bruikbaarheid wordt nog eens extra vergroot doordat dit boek, behalve registers op personen en geografische namen (plaatsen en straten), ook een index heeft op thema's. Deze laatste is een vreugd om door te nemen. Men vindt er alle in het boek vermelde beroepen, maar ook onderwerpen als 'eer', 'huisraad' en 'vriendschap'. Wie wil weten of, en in wat voor bedden de Delftse bededen sliepen, of welk speelgoed hun kinderen hadden, kan via dit register snel alle details achterhalen. Een mooi besluit van een waardevol boek.

Maarten Prak

J. Blaak, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Dissertatie Rotterdam 2004; Hilversum: Verloren, 2004, 368 blz., € 32,-, ISBN 90 6550 803 1).

Het aantal mensen dat kon lezen en schrijven nam in de vroegmoderne tijd gestaag toe. Wat, hoe en waarom zij lazen en schreven en welke rol het gesproken woord bij de overdracht en verwerking van informatie speelde, is het onderwerp van het onderhavig boek, dat als proefschrift te Rotterdam is verdedigd. Het werk past in de huidige trend; er is de laatste decennia veel kwantitatief en kwalitatief onderzoek verricht naar het leespubliek en leesgedrag in het vroegmoderne Europa en Nederland. De leesgeschiedenis is daarbij volgens de auteur echter primair beschouwd als onderdeel van de geschiedenis van het boekwezen en nauwelijks als onderdeel van de geschiedenis van de communicatiemiddelen, waardoor het gesproken en geschreven woord onvoldoende uit de verf zouden zijn gekomen tegenover het gedrukte woord. Hij wil minder platgetreden paden bewandelen en gaat uit van de aantekeningen van vier Hollandse dagboekschrijvers uit de zeventiende en achttiende eeuw, die grondig worden geanalyseerd en in hun historische context worden geplaatst. Het handelt hierbij om de notities van de Haagse schoolmeester David Beck uit 1624, de Delftse regent Pieter Teding van Berkhout uit de jaren 1669-1713,

stadsbestuur en het weeshuis startte een Amsterdamse ondernemer in Delft een bedrijf waarin arme kinderen te werk gesteld zouden worden. Maar veel ouders weigerden pertinent medewerking, zelfs nadat hun uitkering was stopgezet. Op andere momenten waren de regenten trouwens niet zo hardvochtig. Integendeel, ze toonden vaak begrip voor de omstandigheden waarin paupergezinnen verkeerden. Ook met de burgerij moest onderhandeld worden. De Delftse armenzorg werd deels gefinancierd uit collectes en de bezittingen van de Kamer van Charitate, deels uit een speciale belasting, het Opperste Kleed. Iedere Delftenaar van een zekere welstand moest bij overlijden zijn of haar beste kledingstuk, of het equivalent in geld afstaan ten bate van de armen. Uiteraard claimden sommigen onvermogen, maar anderen zeiden dat ze al genoeg hadden gezorgd voor hun bejaarde ouders, bij voorbeeld, en zo de Kamer van Charitate veel geld hadden bespaard. Weer anderen daarentegen droegen geld af, zelfs als ze daartoe niet verplicht waren. En in 1673, toen de armoede de pan uitrees, waren de opbrengsten van de collectes veel hoger dan normaal. Uit alles blijkt dat de Delftenaren mededogen hadden met 'hun' armen.

Het boek van Van der Vlis is een *Fundgrube* voor gegevens over het leven van 'gewone mensen' in de zeventiende eeuw. Aan zo'n boek was behoefte. De bruikbaarheid wordt nog eens extra vergroot doordat dit boek, behalve registers op personen en geografische namen (plaatsen en straten), ook een index heeft op thema's. Deze laatste is een vreugd om door te nemen. Men vindt er alle in het boek vermelde beroepen, maar ook onderwerpen als 'eer', 'huisraad' en 'vriendschap'. Wie wil weten of, en in wat voor bedden de Delftse bedeeden sliepen, of welk speelgoed hun kinderen hadden, kan via dit register snel alle details achterhalen. Een mooi besluit van een waardevol boek.

Maarten Prak

J. Blaak, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Dissertatie Rotterdam 2004; Hilversum: Verloren, 2004, 368 blz., € 32,-, ISBN 90 6550 803 1).

Het aantal mensen dat kon lezen en schrijven nam in de vroegmoderne tijd gestaag toe. Wat, hoe en waarom zij lazen en schreven en welke rol het gesproken woord bij de overdracht en verwerking van informatie speelde, is het onderwerp van het onderhavig boek, dat als proefschrift te Rotterdam is verdedigd. Het werk past in de huidige trend; er is de laatste decennia veel kwantitatief en kwalitatief onderzoek verricht naar het leespubliek en leesgedrag in het vroegmoderne Europa en Nederland. De leesgeschiedenis is daarbij volgens de auteur echter primair beschouwd als onderdeel van de geschiedenis van het boekwezen en nauwelijks als onderdeel van de geschiedenis van de communicatiemiddelen, waardoor het gesproken en geschreven woord onvoldoende uit de verf zouden zijn gekomen tegenover het gedrukte woord. Hij wil minder platgetreden paden bewandelen en gaat uit van de aantekeningen van vier Hollandse dagboekschrijvers uit de zeventiende en achttiende eeuw, die grondig worden geanalyseerd en in hun historische context worden geplaatst. Het handelt hierbij om de notities van de Haagse schoolmeester David Beck uit 1624, de Delftse regent Pieter Teding van Berkhout uit de jaren 1669-1713,